L-ILSIEN MALTI

Fost dawk, sew Maltin kemm Barranin, li marru jitħabtu sabiex jaraw ta' lierna nisel huwa l-ilsien malti, aħna naraw li aktarx il-Barranin qalu li huwa ta' nisel għarbi, mita l-Maltin, tneħħi xi ftit, kollha żammew li ma huwiex għarbi; iżda min qal li huwa feniċju min puniku, min latin imħallat bil-għarbi u min persjan (1).

Jekk aħna nlaqqgħu ftit lill-Maltin li kitbu fuq dil-ħaġa mal-Barranin, aħna naraw li dawn huma iżjed qawwija fl-ilsna semin u msemmija milli huma l-kittieba tagħna. Għalhekk barra minn Malta, il-kittieba Maltin ma għandhomx dik il-qawwa li għandu Gesenius u l-lum Brockelmann; u billi dawn iżommu li l-malti huwa għarbi mhux ħlief tara, fir-Rivisti, il-malti msejjaħ għarbi u l-Maltin "Arabofoni" (2). Barra minn Gesenius u Brockelmann tħaddet fuq il-malti, iktar minn kullħadd, Stumme li kif jingħad ġie Malta sabiex ikun jista' jitħaddet aħjar fuq l-ilsien u l-ħwejjeġ ta' Malta' u kullħadd jaf li Stumme, fil-ktieb tiegħu fuq l-ilsien malti, ma meriex lil Gesenius.

Xi jwieġbu l-Maltin għal dan? Fuq Gesenius tħaddet is-Sur A. E. Caruana (3) u qal li l-għaref Gesenius, fix-xogħol tiegħu, wera li ma jafx biż-żejjed il-malti. Tabilħaqq, il-malti ma hux ilsien għani fil-kotba qodma jew b'xi fdal qadim ta' kitba maltija: għalhekk ma hix ħaġa kbira li wieħed, bħal Gesenius,

(1) Il-malti ma jistâx ikun persjan. L-ewwelnett il-għaliex il-malti huwa *semi* u l-persjan huwa *Arjan*, jiġifieri l-malti u l-persjan ma humiex ta' nisel wieħed, għalhekk ma jistgħux jiġu minn xulxin. It-tieni il-għaliex il-Persjani qatt ma ħakmu jew kellhom x'jaqsmu magħna, għalhekk l-ilsien tagħhom ma setâx jinżera' f'qalbna. It-tielet il-għaliex min qal li l-malti huwa persjan tqarrak billi l-kliem li ġieb biex juri li huma bħall-malti ma humiex kliem persjani imma għarab li daħlu fil-Persja mad-din tal-Muħammed. Għalhekk il-persjan u l-malti għandhom mill-għarbi imma l-malti u l-persjan ma għandhomx x'jaqsmu bejniethom.

(2) Jiġifieri mhux li *huma* imma li *jitħaddtu* għarbi: bħal ma huma l-lum is-Siri (Xamin), il-Kopti (Eġizzjani) u n-nies kollha ta' l-Affrika ta' fuq. (Mogħrobini, Tripolini, Marokkini etċ.) li ma humiex minn nisel għarbi iżda jitħaddtu l-ilsien għarbi.

(3) ANT. EM. CARUANA: *Sull'Origine della lingua Maltese, studio storico, etnografico e filologico" Malta 1896 p. 20 s.*—Dan huwa wieħed minn l-aħjar kotba li għanna fuq l-ilsien malti. Iżda x-xgħolijiet li saru fuq l-ilsna *semin* minn tletin sena 'l hawn huma kbar ħafna u l-ħwejjeġ tbiddlu mhux ftit. Għalhekk il-ktieb tas-Sur Caruana huwa ftit l-ura, u ħafna ħwejjeġ ma humiex iżjed miżmuma, bħal ma hija min fejn ġew is-semin, in-nisel u l-għana ta' l-ilsien għarbi u oħrajn.

ma kienx jaf biż-żejjed il-malti. Għal Brockelmann nistgħu ngħidu li, kif jistqarr hu waħdu, (4) il-malti li jaf ħadu minn Stumme u minn Vassalli u li barra minn dawn ra xi kotba maħruġa f'Malta li jinsabu fil-Bibljoteka ta' Berlin (5). Għalhekk minngħajr ma niċħdu lil Brockelmann il-qawwa tiegħu fl-ilsna semin (6) ingħaddu għal Stumme u dak li ngħidu għal dan ikun jiswa wkoll għal l-ieħor.

Stumme, kif jingħad, ġie Malta; milli jidher ma' damx fostna ħlief ftit xhur u malli reġa' għall-Ġermanja kiteb mhux biss fuq l-ilsien malti iżda wkoll fuq il-*folk-lore* tagħna. Jekk huwa għamel bħal ma jagħmlu ħafna fl-Orjent, ma naħsibx li tgħallem ħwejjeġ kbar fuqna. Dawn għandhom drawwa li jatu xi ħaġa lil xi erbgħa min-nies sabiex igħidulhom dak li huma jixtiequ jkunu jafu; u għalhekk joqogħdu jistaqsuhom ħafna ħwejjeġ li dawk mhux dejjem ikunu jafu; u biex ma jgħidux ma nafx, jew biex

(4) CARL BROCKELMANN: *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen." I. Band. s. 28.*—

(5) Il-kotba bil-Malti li jinsabu fil-Bibljoteka ta' Berlin huma:
1. Il Hajja u il vinturi ta Robinson Krusoe ta York miktuba minnu in-nifsu, stampata it-tieni darba, Malta 1857.
2. Il Gifen Torc canto epico Maltese di N. N., Malta 1855.
3. Gesù Cristu fid-dinja, Malta 1861.
4. L'iben il Hali, Malta 1862.
5. Il Carnival Zuieg la Maltia. Tassena l'ahna fia. Mictub min dilettant. Li bill malti jichteb *(sic)* cull tant f'Malta. s.a.
6. L'euuel t'April, scherzo comico di P.P.C., Malta 1861.
7. Hrejjef, ovvero saggio di favole morali in versi scritti in lingua maltese (di G. A. Vassallo), Malta s. a.
8. L'erbgha fost il gimgha, farsa Maltese in due atti di Carmelo Camilleri, Malta 1858.
9. Fuq il hajja u il meut tassitta u ghoxrin martiri tal Giappone u ta S. Michele de Sanctis, Spagnol, canonizzati mil Cnisia cattolica fil pentecoste *(sic !)* tal 1862 (8 Giugno), mictub l'euuel darba mil P. Benigno Fremaut M. O. u mittalian migiub bil Malti min Annibale Preca, Malta 1862.
10. Ghal Chitarra ossia collezione di nuove poesie Maltesi sul gusto delle popolari, Malta s. a.
11. Storia ta Malta mictuba ghal poplu min G. A. Vassallo Malta 1862. (Ap. Brockelmann l. c., p. 28).

Li kieku l-Maltin kienu jiktbu ftit suret in-nies u fuq kollox b'fehma waħda l-iktar għall-Ortografija, kieku jagħmlu ġieh iżjed lil Malta mita l-kotba tagħhom jiġu mqegħdin f'Bibljoteki bħal ta' Berlin!

(6) Wieħed minn ulied Noħ (Noè) huwa Xem (Gen. 10-1) kelma lhudija li tfisser "isem." Minn Xem ġej l-isem Sem u Semita jew Semin. Semi immela ġie msejjaħ in-nisel ta' Sem u l-ilsien li jitħaddet. Xi wħud bil-malti, iħawdu *Semi* ma' *Xami*. Dan ma għandux ikun. Xam hija l-belt ta' Damasku (fis-Sirja) u għalhekk Xami jfisser tas-Sirja kollha kemm hija bil-Palestina. Kull Xami huwa Semi jiġifieri min-nisel ta' Sem, imma hemm semin li ma humiex Xamin bħal ma huma l-Għarab ta' l-Iraq u tal-Għarabja.

ifittxu jeħilsu, jaraw x'jibdew ifasslu! Min ikun qiegħed jistaqsi, jikteb b'reqqa kbira dak li jkun sama' u nbagħad arah joħroġlok il-kotba fuq fejn ikun żar. Dawn aktarx ikunu samgħu dak li kitbu minn xi nies baxxi, il-għaliex dawk għandhom inqas influwenza ta' ħwejjeġ ta' barra minn l-oħrajn! Kif għamel Stumme ma nafx, naf biss li daħħak lil ħafna nies minn fuq spallejna fil-*folk-lore* tiegħu. Fuq l-ilsien malti nbagħad ta' min ikun jaf li Stumme qatt ma kien imsemmi bħal ma kien Gesenius jew bħal ma huwa Brockelmann għal l-ilsna semin. Għalhekk jidhirli jekk il-Maltin jinxeħtu fuq il-malti jistgħu iktar minn ħaddieħor jaslu fejn wasal Stumme u jagħmlu mhux bħalu iżda aħjar minnu wkoll. Bdin il-fehma aħna sejrin ingħidu xi ħaġa lil dawk l-aħwa Maltin li jixtiequ jaraw il-malti aħjar milli huwa.

Qabel xejn jidhrilna li hemm bżonn ta' dizzjunarju tal-malti, magħmul suret l-ilsna semin. Is-Sur A. E. Caruana barra s-sabiħ ktieb tiegħu li semmejna fuq, kien għamel ukoll: "*Vocabolario della lingua Maltese*" (Malta, 1903) li ħaqqu wkoll kull tifħir, il-għaliex daħħal fih sura semija. Fdan id-dizzjunarju, il-kliem Malti huwa miġbur mhux bl-ittri li tibda l-kelma iżda bl-egħruq tal-kliem li fl-ilsna semin kollha tinsab fil-verb. Mita aħna rridu nfittxu f'dizzjunarju: *firex*, *jifrex*, *mifrux*, *friex*, *ferrex*, *infirex*, *ferriex*, etċ. għandna qabel xejn naraw xinhuwa għerq il-kelma "*firex*" u taħt din insibu l-oħrajn kollha. Fid-dizzjunarju tas-Sur Caruana żewġ ħwejjeġ biss ma jogħġbuniex: l-ewwelnett jidhrilna li l-għerq tal-kelma kellu jinkiteb u jiġi mfittex bla vokali "*F.R.X*". Il-għaliex xi minn daqqiet ma nafux sewwa jekk il-vokali hi *a* jew *e*; jew aħjar min igħid *a* u min igħid *e* etċ. Għalhekk l-aħjar li jitqiegħdu l-konsonanti ta' l-għerq *F.R.X* u taħthom l-ewwel jiġu s-suriet tal-verb, inbagħad in-nomi etċ. It-tieni ħaġa hija li s-Sur Caruana mita jġib il-għerq semi li jixbah il-kelma maltija jdur dejjem fuq il-Lhudi; kulltant fuq is-Sirjak, ftit ferm fuq il-Għarbi; f'ħafna kliem ma jġib xejn; u f'dawk li jġib hemm ħafna żbalji (ta' l-istampa [?]). Dan ma hux għax is-Sur Caruana jati kemm jista' l-ġenb lill-għarbi? Għalhekk aħna nixtiequ ferm li jsir dan id-dizzjunarju bl-egħruq tal-kliem, magħmula minn Konsonanti biss bħad-dizzjunarji semin; u li wara kull għerq tiġi miktuba l-kelma bil-għarbi, feniċju, puniku, jekk ikun hemm. Jekk, inbagħad, il-kelma ma tinsabx f'dawn għandna naraw mnejn hija ġejja. Mita dan ix-xogħol ikun lest, aħna nkunu nistgħu nitgħallmu aħjar il-malti. Inkunu nafu aħjar it-tifsir ta' kull kelma u nkunu nistgħu naraw aħjar jekk fil-malti hemmx iżjed kliem għarbi, feniċju jew ta' lsien ieħor.

Iżda l-kliem biss ma jagħmilx l-ilsien, naħtieġu wkoll Grammatka li mhux biss turina kif għandna niktbu, iżda wkoll kif għandna nfissru bil-kliem il-ħsibijiet tagħna. Għawnhekk ukoll hemm bżonn li aħna nqabblu l-malti ma' l-ilsna li minnhom aktarx huwa ġej.

Mil-liema ilsna huwa aktarx imnissel il-malti? Biex wieħed iwieġeb għal din il-mistoqsija għandu jkun tgħallem sewwa d-diżżjunarju u l-grammatka maltija u xebbahhom ma' dawk l-ilsna ta' nies li kellhom x'jaqsmu magħna. Is-Sur A. E. Caruana fil-ktieb li semmejna fuq, "*Sull' Origine della Lingua Maltese*" (Malta 1896) fetaħ it-triq it-tajba sabiex naslu u naraw dil-ħaġa. Dan ix-xogħol tas-Sur Caruana juri biż-żejjed li huwa ħadem ferm u li kien jaf kemm kienu għaddejjin il-quddiem l-ilsna semin. Iżda, kif għedna, minn tletin sena 'l hawn il-ħwejjeġ tbiddlu ħafna u għalhekk bosta milli jgħid is-Sur Caruana għandhom jiġu mibdula. Mhux għalhekk il-ktieb ma jibqâx jiswa ħafna, l-iktar billi huwa wriena, iktar minn ħaddieħor, kif l-ilsien għandu jiġi mgħallem fuq il-Ġrajja tal-Gżejjer tagħna. Li kieku dawk li marru jgħidu li l-malti huwa persjan żammu quddiem għajnejhom il-Ġrajja ta' Malta u tal-Persja u raw li n-nies tal-Persja qatt ma ħakmu jew kellhom x'jaqsmu magħna kieku kienu għal l-anqas jaħsbu ftit ieħor kif qatt l-ilsien Persjan seta' jinbet hawnhekk. Daqshekk nistgħu wkoll ingħidu għas-Sur Annibale Preca, li ħadem ħafna għal l-ilsien malti. Iżda huwa qal li l-malti huwa lsien Kangħani (7). Il-Kangħanin li fis jissemmew fil-Kotba Mqaddsa aktarx huma l-Feniċi: iżda s-Sur Preca minn kliemu jidher li taħt l-isem Kangħanin jifhem il-Lhud. Il-feniċju huwa qrib ħafna tal-lhudi imma ma humiex ilsien wieħed. Għalhekk jekk is-Sur Preca jaħseb li l-malti huwa lhudi jidhrilna li tqarraq, il-għaliex Malta qatt ma kellha xtaqsam mal-Lhud. Ix-xebh li hemm bejn il-malti u l-lhudi huwa ġej minn dan li l-malti kif il-lhudi huma semin, imma ma humiex imniżżlin minn xulxin. Min dan nistgħu naraw kemm hija ħaġa ta' ġid li wieħed isib it-triq it-tajba bħal ma għamel is-Sur Caruana. Iżda ssib it-triq it-tajba ma jfissirx timxiha sewwa! Nidħlu għalhekk aħna wkoll fit-triq li wriena s-Sur Caruana u nġibu quddiem il-għajn-

(7) Kangħan hija dik il-biċċa tas-Sirja li l-lum hija msejħa Palestina minn l-isem tal-Filistin. Fiha għammru ħafna nies li ma humiex semin, bħall-Hatti, Filistin, Eġizzjani u oħrajn. Is-semin li għammru l-Palestina huma l-Feniċi, il-Lhud, u oħrajn. Aħna kenna x'naqsmu biss mal-Feniċi minn dawn kollha.

ejn dawk in-nies li għammru, ħakmu, jew kellhom x'jaqsmu mal-Maltin.

Min għammar l-ewwel nies Malta? Sa issa għad ma nafux sewwa. Nafu li min ġie l-ewwel ħalla warajh bini u qtigħ fil-blat li jgħaġġeb lil kullmin jarah. Dawn in-nies ġew f'dak iż-żmien li l-lum jissemma' "Tal-Ħaġar".... Mnejn ġew dan-nies, sewwa ma nafux, iżda l-lum jaħsbu li huma ġew min-naħa tal-Baħar l-Iswed ħdejn ir-Russja u telqu 'l hawn mix-xtut tal-lvant"(8). Dawn għammru f'Malta minn l-anqas elfejn sena qabel Kristu. Xi lsien kienu jitħaddtu? Billi f'dak iż-żmien ma kienx għadu nsab l-alfabet (9), għad li dawk in-nies kellhom, aktarx, xi ħaġa oħra biex iħallu bil-miktub dak li għamlu jew riedu, u billi aħna minn dan xejn ma sibna, ma nafux biex kienu jitħaddtu, iżda naħsbu li ma kinux jitħaddtu l-ilsien semi. Is-semin, mita bdew telgħin 'il fuq mill-Kaldëa u bdew jinqasmu, dawk li waslu fil-Mediterran huma l-Feniċi. Huma ma ħadux jedd fuq l-art li ġiet imsejħa minn isimhom (10), qabel 2,500 sena qabel Kristu, u ma bdewx jiġġerrew fuq il-baħar, jekk mhux mita kibru u tqawwew ħafna. Għalhekk ma kinux huma li ħallewlna l-bini ta' Ħaġar-Qim, Mnajdra etc., il-għaliex huma ma waslux hawn qabel 1,500 Q.K. Aħna naħsbu li huma kienu jitħaddtu Miċenjan (Arjan), bħal ma kienu jitħaddtu fil-Greċja, l-Asja iż-żgħira, u ma' dwar il-Baħar l-Iswed mnejn aktarx ħarġet ir-razza bajda (11). Iżda billi dawn in-nies li ġew Malta ma setgħux kienu ħafna u billi Malta waqet taħt il-Feniċi kmieni u damet taħt idejhom ħafna, l-ilsien miċenjan aktarx spiċċa għal kollox mill-malti.

Wara dawn in-nies ġew il-Feniċi (Semin), il-Kartaġiniżi (aktarx huma semin imħallta) (12) sas-216 Q.K. Wara dawn ġew

(8) Prof. Tem. Zammit, fis-sabiħ ktieb tiegħu: *"Il-Gżejjer ta' Malta u l-ġrajja tagħhom"* Valletta 1925 p. 11 s.

(9) L-iktar kitba qadima li nsabet sal-lum hija dik li sab is-sur Montet fl-1923 ġewwa Biblos (Gebail), 'il fuq minn Bejrut fis-Sirja: hija ma titlâx iżjed minn l-1400 qabel Kristu.

(10) Il-Feniċja hija dik il-biċċa tas-Sirja li qiegħda bejn il-Mediterran u l-Muntanji. Nistgħu ngħidu li tibda minn Ḍor (Tantura) 'il fuq minn Ċesarëa u tibqa' tiela 'l fuq Hajfa Tir, Sajda, Bejrut, Gebajl, Tripli.

(11) Is-semin huma wkoll tar-razza bajda. Iżda huma ġejjin aktarx min-naħa tal-Golf-Persjan, bejn id-desert ta' l-Għarabja u l-Kaldëa.

(12) Il-Kartaġiniżi kienu qata' Feniċi li rebħu Kartaġni (Tunes) u waqqfu hemm saltna ġdida. Huma ma qatlux lil kull min sabu iżda tħalltu man-nies li kien hemm qabilhom, l-ilsien ukoll tagħhom tħallat u ma baqâx jissejjaħ iżjed feniċju imma puniku.—puniku u feniċju hija kelma waħda għaliex il-P. u l-F huma ittra waħda fl-ilsna semin iżda l-lum mita ngħidu Feniċju nifhmu l-Feniċi tas-Sirja u mita ngħidu Puniku nifhmu il-Feniċi ta' l-Affrika.

ir-Rumani, li damu Malta sa ma waqgħet is-saltna tagħhom, u wara r-Rumani—inħallu 'l-Goti u 'l-Vandali—insemmu 'l-Bizantini, li fis-sena 870 ħallew Malta lis-Saraċini li damu Malta mal-200 sena. Wara s-Saraċini Malta ma kellha qatt iżjed taqa' taħt is-saltna ta' l-Orjent; iżda mhux għalhekk Malta ma kellhiex xtaqsam iżjed ma ħutha tal-bieraħ. Taħt l-Ordni tal-Kavalieri, Malta kellha fis rebħ fuq in-Nofs Qamar u dan ir-rebħ kien idaħħal fiha qtajjiet kbar ta' rsiera li mħabba fid-din tagħhom, jekk ma kinux Għarab, kienu jkunu jafu sewwa l-għarbi (13). Dawn kienu xi minn daqqiet isiru nsara, jew jeħilsu mill-jasar u jekk jibqgħu Malta jitħalltu mal-Maltin. L-Ordni kien ġieb miegħu Griegi, u huwa kellu wkoll kull xorta ta' nies minn l-Ewropa. Iżda l-kliem li daħlu fil-malti minn l-ilsna arjani jistgħu jiġu magħżulin bla taħbit kbir.

Dan huwa fi ftit kliem dak li għandna nżommu quddiem għajnejna mill-Ġrajja ta' Malta sabiex inkunu nistgħu nitħaddtu sewwa fuq l-ilsien malti. Il-malti ma jistâx ikun imniżżel ħlief minn dawk l-ilsna tan-nisel li għammru, ħakmu jew kellhom x'jaqsmu magħna: jiġifieri [Miċenjan], Feniċju, Puniku, Latin, Grieg, Għarbi, Neo-latin.

Liema minn dawn l-ilsna kollha huwa li jagħmel il-*fond* ta' l-ilsien malti? Fi kliem ieħor, il-malti huwa lsien semi (Feniċju, Puniku, Għarbi), jew arjan (Latin, Grieg, Neolatin)? L-ewwel naraw jekk nistgħux ingħidu li l-malti għandu *fond* arjan li ġie fuqu miżjud kliem semi. Naħseb li lê. L-ewwelnett il-għaliex il-kliem latin (14), grieg (15) u neolatin, l-iktar taljan, huwa ftit ħafna jekk nlaqqgħuh mal-kliem semi. It-tieni għaliex il-malti fil-għamla tiegħu huwa semi u mhux arjan. Mita fil-malti tidħol kelma arjana hija tgħaddi mill-għamla tagħha għall-għamla tal-kliem semi. Jekk aħna ngħidu "*nirċievi*," il-għamla hija semija bħal "*niġri*", iżda l-kelma hija arjana: "*ricevere*". Jekk aħna ngħidu "*uzijiet*" il-għamla hija semija "*drawwiet*", iżda l-kelma

(13) Il-Għarbi huwa l-ilsien Imqaddes għall-musulmani kollha. Kull musulman għandu jkun jafu għax kull jum għandu jaqra biċċa mill-Qoran.

(14) Bħal ma huma: Straman=*extra mœnia*, fellus=*pullus* (P, kif għedna fuq fis tinbidel mal-F il-għaliex hija ittra waħda fl-ilsna (semin) qattus=*gattus* (G fis tinbidel ma' q. Fil-Mosopotamja igħidu *galb* flimkien ma *qalb* etc.—*Qattus* fil-Għarbi huwa *qatt*. Iżda fil-malti imħabba us aktarx ġej mil-latin *gattus*).

(15) Il-kliem grieg fil-malti huma bil-wisq iżjed minn dak li ħafna jaħsbu. Iżda billi tbiddlu ħafna fil-malti, biex infissirhom waħda waħda niġbet wisq fit-tul. Nittama li xi darba għad nitħaddet fuqhom biss.

hija arjana "*uso usi*" (16). L-iktar għamla li qegħdin nitilfu—mhux biss aħna iżda s-semin ukoll—hija "in-nom relativ." Nom relativ, fl-ilsna semin, jissejjaħ dak l-aġġettiv li jiġi magħmul minnom, billi nżidulu *i*, bħal "*baħar*" isir "*baħri*, *baħrija*" ħaġa tal-baħar; "*Malta*, issir *Malti*, *Maltija*", wieħed minn Malta. Il-lum aħna ngħidu "*Ruman*" minn Ruma, minn flok "*Rumi*, *Rumija*", etċ.... "*Franċiż*" minn Franza, flok "*Franġi*." Fl-Orjent għadhom igħidu sal-lum Rumi, Franġi; *Ruman*, *Franciż* ħadnihom mit-taljan.

Minn dan jidher biċ-ċar li l-*fond* ma hux arjan, li l-kliem arjan jiġi mdawwar għall-għamla semija, imma l-*fond* huwa semi: għalhekk il-malti huwa semi u ma jistâx ikun imnissel ħlief mill-għarbi, feniċju, jew puniku.

Fl-aħħarnett fadlilna ngħidu jekk il-malti għandux iżjed mill-għarbi, jew inkella mill-feniċju jew puniku. Hawnhekk nilqa' ruħi minn quddiem u nistqarr li t-tagħlim tal-malti għadu ma kiberx biż-żejjed sabiex jati tweġiba li togħġob lil kullħadd. Qabel ma jsir dak li għedna fuq, ma jistâx ikun li wieħed jista' jgħid sewwa jekk il-malti huwiex iktar għarbi jew feniċju jew puniku. Aħna nittamaw li jekk kullħadd jagħmel minn l-aħjar id-dmir tiegħu sabiex l-ilsien malti jgħaddi 'l quddiem, din it-tweġiba tkun tista' tinqata' f'qasir żmien. Jekk aħna naslu sabiex nuru sewwa x'baħar hemm bejn il-għarbi u l-malti nkunu wrejna biż-żejjed li l-malti mhux għarbi u jekk ma huwiex għarbi ma jistâx ikun ħlief feniċju jew puniku: u billi dawn iż-żewġ ilsna—jew aħjar ilsien wieħed bi djalett—ma humiex wisq magħrufa, il-malti jkun jiswa ħafna sabiex igħarraf hom iżjed.

Nistħajjel li xi ħadd igħidli li minn kull ma għedna jidher biċ-ċar li l-malti huwa taħlita minn ħafna ilsna oħra? U x'jista' qatt jiswa lsien li ma huwiex ħlief taħlita?

Iżda jidhirli jien li nista' nwieġeb hekk. Il-malti ma huwiex għal kollox taħlita: għandu żgur *fond* semi, u t-taħlit ġej biss minn xi kliem li billi ilu ħafna f'ilsienna ma jistâx jinqala' iżjed. U billi għandna f'ilsienna xi kliem ta' dawk in-nies li kellhom

(16) Iż-żewġ kelmiet huma meħudin mit-taljan. Fiż-żmien imsejjaħ tar-"*Rinascenza*" mita l-Papa kellu setgħa kbira fuq is-slaten kollha ta' l-Ewropa, l-ilsien taljan kien miżmum wisq iżjed fil-għoli mil-lum. Għalhekk aħna nsibu kliem taljan (safi, u mhux latin), imdeffes fil-franċiż, spanjol. tedesk, ingliż etc. Taħt l-Ordni f'Malta l-ilsien taljan kien magħruf iktar minn kull ieħor u minn dak iż-żmien ma qata' qatt f'Malta. Ma hix għalhekk ħaġa kbira li l-malti għandu jżomm fih xi kliem taljan bħal ma żamm kliem latin, grieg u aktarx oħrajn ukoll. Liema lsien jista' jissejjaħ il-lum għal kollox safi?

x'jaqsmu magħna, ma hix ħaġa li kullħadd għandu jistenniha? L-ilsien malti huwa l-ikbar xhud tal-Grajja ta' Malta. Jekk Malta kellha Grajja kbira, għax kellha x'taqsam ma' ħafna nies, l-ilsien malti għandu jġib fih din it-tifkira billi jkollu xi fdal ta' dawk li magħhom kellna x'naqsmu. Ma setâx igħid aħjar Wolff mita mar jikteb li "kull ilsien huwa l-Grajja ta' niesu" "*Biography of a Nation*" u Benfey li "l-ilsien huwa l-isbaħ pittura tar-ruħ tan-nies, il-ġabra ta' dak kollu li ġiebu sabiex jieħdu riedhom f'idej-hom": "*Speech is the truest picture of the soul of a people, the content of all that which has brought a people to self-consciousness.*" Ma għandniex għalhekk għax immaqdru l-malti jekk niktbuh xi ftit imħallat. **Jiena jidhirli li jew il-malti ma huwa lsien għalih xejn; jew, jekk huwa lsien għalih, sar hekk billi kellu x'jaqsam ma' ħafna ilsna oħra, u xebbah dak li ħa minnhom mal-*fond* li kellu, u sar ilsien għalih.**

Għalhekk nitgħallmu l-malti bl-imħabba. Hu xinhu, hu ilsien missirijietna! Din ma hix ħaġa li nagħmluha kif irridu aħna: dak sibna, jekk ma jogħġobx nagħmlu kemm nistgħu biex isir jogħġob. Hu dmir ta' kull Malti li jagħmel dak li jista' sabiex l-ilsien tagħna jikber u jkun għalina l-Maltin rabta bejnietna bħal aħwa u rabta mal-għażiża art twelidna, Malta!

P. Serafin M. Zarb O. P.

NAĦA JEW *NAĦĦA?*

Fil-"Malti" tinkiteb dejjm *naħħa*, bit-tieni għerq imtenni; imma ħażin. L-ewwelnett il-ħoss, li aħna natu lill-kelma *naħa*, hu b'*ħ* waħda, m'hux bi tnejn. Tarġa', il-plural jagħmel *nħâwi* jew *naħiet*. Dan juri li l-kelma għandha *ħ* waħda, m'hux tnejn. Il-kelma *naħħa* kienet tatina plural bħal *naħaħ* (1). Fl-aħħar, *naħa* ġejja mill-għerq dgħajjef *naħw*; il-*w* għabet għal kollox barra mill-plural *nħawi*. It-tieni sura *neħħa* għandnha *isem il-għamil* tagħha *tinħija*, u m'hux *naħħa*.

Sajdun.

(1) Ara t-*Tagħrif* faċċ. 75 għadd 9.